

Scan deze QR code
om de lezingen te
bekijken waarop dit
deel gebaseerd is:

De rechtvaardigheids- theorie van John Rawls

Antoon Vandavelde

In 1971 publiceerde John Rawls *A Theory of Justice*, een boek dat het referentiepunt werd van de hedendaagse Angelsaksische normatieve politieke filosofie. Daarvoor werd het rechtvaardigheidsdenken gemonopoliseerd door marxistische auteurs. Dat was enigszins paradoxaal want terwijl Marx vanuit zijn negentiende-eeuwse sciëntisme eerder misprijzend neerkeek op ethiek (zo komt het ook dat hij zelf over rechtvaardigheid slechts weinig heeft geschreven) werden veel socialistische militanten door hun rechtvaardigheidsgevoel gedreven. De Angelsaksische politieke filosofie van haar kant werd gedomineerd door het utilitarisme. Hier luidt het dat het hoogste maatschappelijke objectief erin bestaat om het algemeen nut te maximaleren. Dan ligt het evenwel voor de hand dat enkelingen of minderheden voor dat overheersende doel mogen worden opgeofferd. Dat wringt natuurlijk met ons spontane rechtvaardigheidsgevoel. Rawls zal zich afzetten tegen het utilitarisme. Over Marx rept hij niet eens. Waarover gaat het nu in zijn visie?

Rawls ziet de maatschappij als een verzameling van *sociale posities*. Sommige daarvan zijn meer of minder geprivilegieerd, andere zijn achtergesteld. De positie die een mens in de maatschappij inneemt, bepaalt wat voor hem of haar bereikbaar is, de verwachtingen die iemand in zijn leven kan koesteren. Dit uitgangspunt is belangrijk om het mensbeeld van Rawls goed te begrijpen. Hij meent dat het in grote mate de maatschappij is, de sociale context, die de posities van een individu bepaalt. Het gaat hier dus om een structureel denken. De vraag is welke structuur van maatschappelijke posities rechtvaardig is. Meer bepaald gaat de rechtvaardigheidstheorie over de *basisstructuur* van de maatschappij, over de meest fundamentele structuren in een maatschappij die de verdeling bepalen van lusten en lasten, rechten en plichten.

De manier waarop Rawls denkt over rechtvaardigheid is ook sterk beïnvloed door het economische denken. Herinner u de speldenfabriek van Adam Smith. Als de arbeiders niet langer elke afzonderlijk speld smeden, maar arbeidsdeling organiseren, dan stijgt hun productiviteit drastisch. De kwestie van de rechtvaardigheid stelt zich dan wanneer dat coöperatieve surplus, dat wil zeggen, het surplus dat het

resultaat is van de maatschappelijke coöperatie, moet worden verdeeld. In onze hedendaagse wereld met zijn uiterst doorgedreven arbeidsdeling is dit probleem natuurlijk nog veel acuter. Honderdduizenden mensen hebben op een of andere manier bijgedragen tot de productie van de computer waarop ik hier werk. Hoe moeten al die inspanningen nu worden vergoed?

Rechtvaardigheid bij Rawls gaat echter over meer dan alleen maar over de verdeling van inkomen en vermogen. Het gaat ook om de verdeling van rechten en plichten, meer in het algemeen over de verdeling van wat Rawls *primaire goederen* noemt: ‘all purpose means’. Die moeten bijvoorbeeld garanderen dat mensen hun zelfrespect hooghouden en dat ze zonder schaamte in het openbare leven kunnen verschijnen. Het zijn rechten die elke mens nodig heeft, wat die verder ook ambiert in het leven. Dat is meteen een kenmerk van een liberale maatschappij. Rawls schetst aan welke rechtvaardigheidseisen de achtergrondstructuur van de maatschappij moet voldoen, de basis waarop individuen en groepen hun eigen opvatting van het goede leven kunnen proberen te realiseren. Het objectief van Rawls bestaat er dus niet in om een goede of gelukkige maatschappij uit te denken, maar wel een rechtvaardige maatschappij. Hij doet dat niet in alle details. De reflectie die hij voorstelt, speelt zich af op constitutioneel vlak. Hij komt zo tot drie principes van rechtvaardigheid.

1. Elke persoon moet een gelijk recht hebben op het meest uitgebreide systeem van basisvrijheden dat verenigbaar is met soortgelijke vrijheden voor alle anderen (principe van gelijke basisvrijheden).
2. Sociaaleconomische ongelijkheden moeten zo worden ingericht dat ze:
 - a. verbonden zijn met ambten en posities die toegankelijk zijn voor allen – bij gelijke competentie weliswaar (principe van eerlijke kansengelijkheid);
 - b. zo veel mogelijk voordeel brengen voor de minstbedeelden (verschilprincipe).

Daarbij zijn de voorrangsregels belangrijk: principe 1 heeft voorrang op 2 en 2a primeert op 2b. De vrijheid van een persoon mag alleen worden ingeperkt door de vrijheid van een andere persoon en kansengelijkheid heeft voorrang op het verschilprincipe. De verantwoording van die principes verloopt bij Rawls nu op twee manieren: door een reflectie over het idee van gelijkheid, waarbij reële en niet puur formele gelijkheid wordt nagestreefd, en vervolgens vanuit wat hij de *oorspronkelijke positie* noemt.

Het eerste principe drukt de fundamentele waarde van vrijheid en gelijkheid van alle mensen uit. Het is kantiaans geïnspireerd. In een liberale maatschappij is het respect voor burgerrechten de uitdrukking van het idee van menselijke waardigheid. We kennen de lijst van de klassieke burgerrechten: vrijheid van denken en van geweten, politieke vrijheden (stemrecht en recht op deelname aan het politieke leven), vrijheid van vereniging, respect voor de fysieke en psychische integriteit van een persoon en respect voor de rechtsstaat (Rawls 2001: 44).⁵³ Opnieuw reveleert Rawls hier zijn mensbeeld. Hij ziet mensen als morele persoonlijkheden en dat betekent dat ze worden gekenmerkt door twee morele vermogens. Ze hebben namelijk (1) zin voor rechtvaardigheid en (2) de capaciteit om een eigen opvatting van het goede te ontwikkelen. Dat laatste doen mensen in het kader van een omvattende morele, religieuze of filosofische doctrine. Daarover zullen mensen altijd verdeeld blijven, maar volgens Rawls moet er een *overlappende consensus* mogelijk zijn over de principes van rechtvaardigheid waarop een vrije maatschappij moet worden gesteund. Religieuze, morele en filosofische overtuigingen worden daarmee naar de privésfeer verwezen, al kunnen ze toch een zekere invloed hebben op de basisstructuren van de maatschappij als ze op het publieke forum worden vertaald in argumenten die ook mensen van andere overtuigingen kunnen overreden.

Het tweede principe, dat van de kansengelijkheid, drukt op zichzelf een heel sociaal programma uit. Als kansengelijkheid niet louter formeel, maar ook reëel wil zijn, dan moet men allicht meer middelen besteden aan de scholing en ondersteuning van kinderen uit kansarme milieus. Overigens wordt kansengelijkheid niet gerealiseerd door loterij. Alleen mensen met soortgelijke competenties hebben een gelijke kans op belangrijke posities.

"Mensen worden gekenmerkt door twee morele vermogens. Ze hebben zin voor rechtvaardigheid en de capaciteit om een eigen opvatting van het goede te ontwikkelen."

⁵³ Rawls heeft dit boek geschreven aan het einde van zijn leven. Het omvat een kortere en toegankelijker uiteenzetting van zijn opvattingen dan *A Theory of Justice* (1971).

Een omvangrijke verzameling burgerrechten en kansengelijkheid: meer extreme liberalen vinden dat die beide principes voldoende zijn om een maatschappij rechtvaardig te maken. Dan belandt men in een soort meritocratie. Voor Rawls volstaat dat niet. Kansengelijkheid houdt bijvoorbeeld geen rekening met verschillen in natuurlijke talenten. Precies daarom voegt hij het verschilprincipe toe. Meer in het algemeen verdedigt hij het idee dat ongelijkheden waaraan mensen zelf niets kunnen doen dienen te worden gecorrigeerd. Het gaat hier om drie soorten contingenties:

1. afkomst en familiale achtergrond;
2. natuurlijke talenten zoals genetische begaafdheden en handicaps;
3. allerlei toevallige omstandigheden: iemand kan worden getroffen door een zwaar ongeval, terwijl anderen ervan gespaard blijven.

Rawls verdedigt dus een egalitaire opvatting van rechtvaardigheid, die toch nog verantwoordelijkheidsgevoelig is. Hier wordt geen volstrekte gelijkheid van inkomen of vermogen voorgestaan, want als iedereen even veel verdient, dan zal wellicht slechts een kleine kern van intrinsiek gemotiveerde mensen zich echt inspannen. Vandaar dat hij kansengelijkheid prefereert boven gelijkheid van resultaten. Door individuele inspanning te belonen hoopt Rawls een efficiëntere maatschappijstructuur te creëren die alle leden, en meer in het bijzonder de zwaksten maximaal ten goede komt. Sociaaleconomische ongelijkheid kan slechts worden verantwoord als ze de armsten in een betere sociale positie brengt dan een gelijke verdeling. Concreet gebeurt dat doordat in een rijkere maatschappij een deel van het inkomen en/of vermogen van de rijkere door belastingen wordt afgeroomd om herverdeeld te worden ten gunste van de zwaksten. Rawls heeft geen sympathie voor neerwaartse nivellering. Het is niet de bedoeling om iedereen even arm te maken.

Het intuïtieve idee van de fundamentele vrijheid en gelijkheid van alle burgers komt nu ook tot uiting in de contractualistische verantwoording van Rawls' principes van rechtvaardigheid. Dat is dan de tweede legitimatiestrategie voor zijn principes. Hij stelt hier een oefening van de verbeelding voor. Als we willen bepalen hoe een rechtvaardige maatschappij er zou uitzien, zijn we allicht spontaan geneigd om ons eigenbelang daarbij te laten meespelen. Dat wordt dan een getouwtrek tussen verschillende lobbygroepen en wellicht is het resultaat allesbehalve rechtvaardig. Volgens Rawls moeten we dus bij het overdenken van een rechtvaardige

basisstructuur onze feitelijke positie in de maatschappij tussen haakjes zetten. De regels van rechtvaardigheid moeten in de oorspronkelijke positie worden gekozen achter een *sluier van onwetendheid*. Stel dat ik niet weet of ik hoog- of laaggeschoold ben, wit of kleurling, man of vrouw, goede of minder goede genen heb meegekregen..., hoe zou ik dan een rechtvaardige maatschappij willen organiseren? Rawls veronderstelt dat verstandige mensen in die omstandigheden ervoor zullen kiezen om de slechtst mogelijke positie waarin ze kunnen terechtkomen toch nog zo goed mogelijk te maken. Ze zouden dus voorzichtig zijn en kiezen voor een maximinstrategie.

Deze verantwoording van de rechtvaardigheidsprincipes gaat terug op een vroeg-moderne traditie in de politieke filosofie. Denkers als Hobbes, Locke en Rousseau vinden alleen de maatschappelijke structuren legitiem die hadden kunnen worden afgesproken in een voorstatelijke of zelfs in voormaatschappelijke natuurtoestand. Bij die klassieke denkers van het sociale contract hangt er altijd een zekere dubbelzinnigheid over het al dan niet realistische karakter van die schets van een natuurtoestand. Rawls maakt nu duidelijk dat zijn oorspronkelijke positie een zuiver hypothetische denkoefening is.

Het is dan ook duidelijk hoe Rawls zich onderscheidt van het utilitarisme. Vier punten zijn hier van belang.

1. Gelijke burgerrechten maken het onmogelijk om een individu of een minderheid op te offeren voor het goed van het geheel van de maatschappij. Zij perken ook de vrijheid van de meerderheid in om een minderheid uit te buiten of te discrimineren. Ze schetsen een grens aan wat democratisch kan worden beslist.
2. Niet het algemene belang, maar het belang van de zwaksten staat hier voorop.
3. Belangen worden niet gemeten in termen van nuttigheden, maar wel in hoeveelheden van primaire goederen. Als men het nut van mensen wilde egaliseren, dan zou men de ongelukkige rijken moeten helpen en niet de gelukkige armen die door scha en schande hebben geleerd om zich neer te leggen bij hun lot.
4. De contractualistische verantwoording van de principes van rechtvaardigheid achter een sluier van onwetendheid wijkt sterk af van de utilitaristische nadruk op het algemene belang.

De theorie van Rawls is de voorbije vijftig jaar zeer invloedrijk geweest. Ze werd ook vanuit verschillende hoeken bekritiseerd. Ik som de belangrijkste kritieken even op.

1. Deze theorie spreekt heel veel mensen met heel verschillende overtuigingen aan. De voorrang voor de armsten resoneert bij christenen en sociaaldemocraten. Rawls' liberalisme slaat aan in een maatschappij waarin men grenzen wil stellen aan de bemoeizucht van de overheid. De keerzijde van dit succes is dat Rawls relatief vaag blijft over de beleidsimplicaties van zijn theorie.
 - Hij is voorstander van een 'property owning democracy', dat wil zeggen een maatschappij waarin alle leden van bij de start van hun leven een goed stuk eigendom hebben. Rawls meent dat het belangrijkste instrument om dat te realiseren een heel drastische erfenisbelasting is. Zo zou men mensen van bij de start van hun leven van zo veel mogelijk reële gelijke kansen voorzien. Rawls is dan ook eerder sceptisch over het Europese model van een welvaartsstaat, omdat die pas achteraf ongelijkheden corrigeert.
 - Daarnaast is er onenigheid over de draagwijdte van het verschilprincipe. Rechtse rawlsianen menen dat een markteconomie op zichzelf al voldoet aan de eisen van het verschilprincipe. Denk maar aan China, dat door marktgerichte hervormingen honderden miljoenen mensen uit de honger heeft gehaald. Linkse rawlsianen daarentegen menen dat de overheid wel degelijk de markteconomie moet reguleren opdat sociale ongelijkheid *maximaal* in het voordeel van de zwaksten speelt. Sommige volgelingen van Rawls verdedigen in dit verband de invoering van een substantieel basisinkomen.
2. De Franse filosoof Paul Ricoeur wijst op een cirkelredenering in het denken van Rawls: de oorspronkelijke positie drukt de waarde van de gelijkheid uit en dat geeft niet toevallig relatief egalitaire principes als resultaat (Ricoeur 1988). Ricoeur met zijn ideeën over de hermeneutische cirkel vindt dat niet erg. Rawls erkent inderdaad dat hij geen neutrale of onpartijdige theorie voorstelt (Rawls 1993). De oorspronkelijke positie expliciteert het ethos van een liberale maatschappij met gelijkheid als basiswaarde. Wie gelooft in een soort natuurlijk standensverschil, of wie een kastenmaatschappij verdedigt zal de oefening van de sluier van onwetendheid weigeren.
3. De bekende Amerikaanse filosoof Michael Sandel meent dat met de oorspronkelijke positie het 'unencumbered subject', een van traditie en geschiedenis losgehaakt individu, maatgevend wordt voor rechtvaardigheid (Sandel 1984). Volgens Rawls berust dit verwijt op een misverstand. De oorspronkelijke positie

is geen substantiële theorie van wat een mens is. Ze zegt helemaal niet wat een mens is. Natuurlijk is een mens bepaald door sociale context. De oorspronkelijke positie is niets meer dan een methode om te komen tot principes van rechtvaardigheid die een overlappende consensus uitdrukken onder mensen die de fundamentele gelijkheid van alle mensen aanvaarden.

4. Martha Nussbaum stelt vragen bij Rawls' coöperativisme en het idee dat de rechtvaardigheidskwestie zich stelt bij de verdeling van het surplus dat ontstaat door deelname aan de maatschappelijke arbeidsdeling. Wat met mensen die niet of nauwelijks kunnen deelnemen aan de creatie van rijkdom (Nussbaum 2007)? Zwaar gehandicapten bijvoorbeeld? Rawls geeft toe dat hij hier een probleem heeft. Hun belangen dienen volgens hem echter niet op grondwettelijk niveau te worden opgenomen, maar op wetgevend vlak. Nussbaum vindt het niet erg elegant dat de belangen van gehandicapten slechts in tweede instantie worden opgenomen in een theorie over rechtvaardigheid. Een soortgelijk probleem stelt zich overigens op wereldvlak. Wat met de schipbreukelingen van de ontwikkeling? Neem bijvoorbeeld subsistentieboertjes, of compleet gemarginaliseerde mensen die vegeteren op de vuilnisbelten van Caïro, of die rondhangen in de straten van Calcutta? Men kan bezwaarlijk stellen dat ze mee helpen rijkdom te creëren in de wereldeconomie. Vallen de allerzwaksten dan uit de boot van de rechtvaardigheidstheorie van Rawls?
5. Een van de belangrijkste factoren waaraan mensen zelf niets kunnen doen is de plaats waar ze geboren worden. In een rechtvaardige wereld zouden mensen die in slechte omstandigheden ter wereld komen, moeten worden geholpen. Rawls gaat er nog van uit dat de basisstructuur die de positie van mensen bepaalt overwegend nationaal is. Vandaag is dat meer dan ooit betwistbaar. In onze geglobaliseerde wereld worden de verwachtingen van mensen in grote mate mee bepaald door het beleid van supranationale instituties en door een wereldorde waarin de mobiliteit van mensen in armoede drastisch wordt beperkt. Charles Beitz en Thomas Pogge hebben uitgelegd hoe de rawlsiaanse rechtvaardigheidsprincipes kunnen worden uitgebreid in een wereldomvattend economisch systeem (Beitz 1979, Pogge 1989). Rawls zelf blijft op dat vlak heel behoedzaam. Hij meent dat de wereldorde tot doel moet hebben vrede tot stand te brengen of in stand te houden. Rechtvaardigheid is volgens hem vooral een doelstelling van afzonderlijke landen.
6. De eerste en bekendste opponent van Rawls is de libertarische filosoof Robert Nozick. Zijn controversie met Rawls wordt in een volgend hoofdstuk uiteengezet.

Literatuur

- Beitz, C.R. (1979). *Political Theory and International Relations*. Princeton: Princeton University Press.
- Nussbaum, M. (2007). *Frontiers of Justice, Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge: Belknap Press.
- Pogge, T. (1989). *Realising Rawls*. Ithaca: Cornell University Press.
- Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rawls, J. (2001). *Justice as Fairness – A Restatement*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ricoeur, P. (1988). Le cercle de la démonstration. *Esprit*, (Février), 78-88.
- Sandel, M. (1982). *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.